

УДК 82-31:159.95

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.5/27.204322>

Анна ЧЕРНИШ,
 orcid.org/0000-0001-6183-7312
 кандидат філологічних наук,
 старший викладач кафедри української мови і літератури
 Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка
 (Суми, Україна) anna_chernysh@ukr.net

КОНЦЕПТ ПАМ'ЯТІ В РОМАНІ С. ПРОЦЮКА «ДЕСЯТИЙ РЯДОК»

Стаття присвячена аналізу меморіального потенціалу роману С. Процюка «Десятий рядок». Твір українського письменника є зразком меморіальної культури України, оприявнюючи трагічні сторінки української нації у ХХ століття. Зasadничими елементами дискурсу пам'яті в романі виступає художнє моделювання деструктивних впливів і механізмів на нищення ідентичностей і травматизацію українців, впливу тоталітарної політики, тиску радянської ідеології, замовчування трагічних національних подій (голодомору, геноциду, культууроциду, лінгвоциду, масових репресій, психологічного зомбування тощо). У статті розглядається концепт пам'яті, виражений на індивідуальному, соціальному й культурному рівнях. Індивідуальний рівень пам'яті представлений дискурсом пригадування трагічних подій у житті Гната й Марка Іванчишиних, які зазнали найбільш згубного впливу радянської ідеології. Їхня свідомість і пам'ять визначаються категоріями травми, страху розправи з родиною, страху повтору репресій, психологічним тиском і маніпуляціями. Світоставні категорії – стоїцизм, беземоційність, мовчазність (Гнат Іванчишин) і безликість, самотність, соціальна апатичність (Марко Іванчишин) також безпосередньо визначають концепт пам'яті в романі С. Процюка. Ув'язнення, виправні роботи, катування, приниження, тавро неблагонадійних, страх розправи за інакодумство й нігілізм радянської системи формують особливе ставлення до пригадування, пророблення й витіснення травматичних подій зі свідомості героїв, своєрідно конструюючи простір пам'яті у творі. Безпосередньо не артикульований героєм досвід травмованої пам'яті в романі знаходить форму викривальної розповіді через наратора-споглядача, який перебирає на себе функцію речника правди й справедливості з метою оприявнити, розсекретити й підготувати до переосмислення трагічних сторінок і скалічених доль окремих персонажів і нації загалом. Вагомим компонентом концепту пам'яті в романі є постпам'ять як наслідок глибинного генетичного зв'язку між поколіннями й здатності трагічних подій впливати на свідомість і психіку подальших поколінь українців.

Ключові слова: пам'ять, постпам'ять, страх, травма, меморіальна література.

Anna CHERNYSH,
 orcid.org/0000-0001-6183-7312
 Candidate of Philological Sciences,
 Senior Lecturer at the Department of Ukrainian Language and Literature
 Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko
 (Ukraine, Sumy) anna_chernysh@ukr.net

MEMORY CONCEPT IN S. PROTSYUK'S NOVEL "THE TENTH ROW"

The article is devoted to the analysis of the memorial potential of S. Protsyuk's novel "The Tenth Row". The work of the Ukrainian writer is a qualitative example of the memorial culture of Ukraine, adopting the tragic pages of the Ukrainian nation in the twentieth century. The basic elements of the memory discourse in the novel are the artistic modeling of destructive influences and mechanisms for the destruction of identities and the trauma of Ukrainians – the influence of totalitarian politics, the pressure of Soviet ideology, the silence of tragic national events. The article deals with the concept of memory, expressed at the individual, social and cultural levels. The individual level of memory is represented by the discourse of remembering the tragic events in the life of Hnat and Mark Ivanchyshyn, who have been most affected by Soviet ideology. Their consciousness and memory are determined by the categories of trauma, fear of violence with the family, fear of recurrence, psychological pressure and manipulation. World-view categories – stoicism, no emotion, silence (Hnat Ivanchyshyn) and impersonality, loneliness, social apathy (Marco Ivanchyshyn) also directly define the concept of memory in S. Protsyuk's novel. Imprisonment, correctional work, torture, humiliation, the brand of unreliable, fear of reprisal for dissent and nihilism of the Soviet system form a special attitude to remembering, working out and supplanting traumatic events from the minds of heroes, in particular constructing the memory space in the work. The directly unarticulated experience of the traumatic memory of the heroes in the novel takes the form of a revelatory narrative through a narrator-spectator who takes on the function of a spokesperson for truth and justice in the work in order to present, decipher and prepare for the rethinking of the tragic pages and the crippled fate of the individual. An important component of the concept of memory in the novel is post-memory as a consequence of a deep genetic link between generations and the ability of tragic events to affect the consciousness and psyche of future generations of Ukrainians.

Key words: memory, post-memory, fear, trauma, memorial literature.

Постановка проблеми. Роман С. Процюка «Десятий рядок» є зразком художньої переоцінки травматичного досвіду України ХХ століття в особистісно-психологічному, соціальному й політичному вимірах. Як і інші художні твори українського письменника – «Травам не можна помирати», «Руйнування ляльки», «Інфекція», «Бийся головою до стіни», – роман «Десятий рядок» є авторською спробою через концепт пам'яті оприятити й ревізувати людську мораль, цінності, особистісні світоставні імперативи й систему світовідчуття українців, уражених ідеологією тоталітаризму, спрямованою на нищення особистісної, соціальної, культурної й національної ідентичностей через етноцид, лінгвоцид, культуроцид, активізувавши процеси забуття, замовчування, приховування, витіснення, заперечення, ігнорування болісних і травматичних подій радянського минулого.

Роман С. Процюка «Десятий рядок» є частиною меморіальної культури України, який оприявлює наболілі питання й теми нищення поколінь українців через особистий досвід руйнівного впливу радянської ідеології, хибних настанов і пріоритетів, питань зради, зневіри, пристосуванства. Концепт пам'яті по-особливому актуалізується відповідно до новочасних тенденцій представлення й осмислення травматичного минулого, зокрема тоталітарного європейського й радянського досвідів.

Мета статті – проаналізувати елементи й рівні концепту пам'яті в романі С. Процюка «Десятий рядок».

Виклад основного матеріалу. Акцентуючи на необхідності переосмислення й артикуляції правдивих болісних і трагічних подій ХХ століття, що не можуть бути надалі приховані, замовчувані або витіснені з травмованих свідомостей і пам'яті безпосередніх учасників і свідків злочинів проти людства. П. Нора зауважує: «Ми живемо в добу торжества пам'яті. За останні двадцять або двадцять п'ять років всі країни, всі соціальні, етнічні й родинні групи пережили глибинні зміни традиційного ставлення до минулого» (Нора, 2005: 202).

Концепт пам'яті в романі реалізується на кількох рівнях: індивідуальному, соціальному й культурному. Індивідуальна пам'ять представлена особистим травматичним досвідом представників різних поколінь родини Іванчишиних – Гната, Марка й Максима. Індивідуальний рівень пам'яті персонажів роману визначається руйнівним впливом подій минулого, що бере свій початок зі страждань і поневірянь діда Гната, який зазнав безпосереднього й, можливо, найбільш

згубного тиску тоталітарної системи, несвідомо й поза своєю волею передавши негативний і болісний досвід наступним поколінням у межах своєї сім'ї. Трансмісія травматичного досвіду батьків у романі С. Процюка «Десятий рядок» змодельована через страх за розправу з членами родини у свідомості Гната й Марка. Соціальний рівень пам'яті у творі представлений художнім осмисленням й артикуляцією досвіду минулого через викриття правдивих фактів і подій тоталітарної системи. Культурний рівень пам'яті оприявнюється постпам'яттю й колективним травматичним досвідом минулого через його осмислення представниками молодших поколінь (Марка й Максима), а також усвідомлення болісних відголосів травматичних подій ХХ століття в Україні.

Безпосереднім носієм травматичного минулого в романі виступає дід Гнат Іванчишин, який пережив ув'язнення, сибірські табори, виправні роботи, катування, знущання й приниження за національні переконання, втратив близьких друзів. Він виконує функцію безумовного й правдивого голосу пам'яті в романі. Його син Марко зазнав ідеологічного переслідування, однак був позбавлений безпосередніх фізичних тортур, що применшує цінність його спогадів і досвіду, однак проектує травматичний досвід минулого у вимір індивідуальних психологічних страждань, що розгортаються виключно в душі героя. Максим, як наймолодший із представників роду Іванчишиних, був позбавлений прямого тиску й деструктивного впливу тоталітарної ідеології, однак у романі виступає носієм генетичного коду травми минулого, що проявляється в численних неврозах, психозах, мареннях персонажа як відголосах травматичного минулого діда й батька, що несвідомо передали досвід болю, страждань, травми, деструктивів, утілених у постпам'яті.

Пам'ять є ключовим компонентом у мемуарній травматичній літературі, тому в романі С. Процюка «Десятий рядок» виступає водночас і предметом художнього дослідження, і методом дешифрування тексту. Як предмет художнього моделювання дискурсу пам'яті вона не проартикульована безпосередньо персонажами роману, однак виголошена як спогади про викриття злочинів, хиб ідеології, тиску голосом наратора, який володіє нульовою фокалізацією, тобто є незалежним і незаангажованим речником правди в романі. Концепт пам'яті розкрито завдяки художньому прийому – через оригінальну побудову системи складного хронотопу, нарації, психоаналітики, марень і сновидінь. Дискурс пам'яті в романі С. Процюка «Десятий рядок» залежить

від художнього моделювання категорії травми, що є базовим елементом у художній організації психологічної природи персонажів твору, актуалізуючи також інші залежні категорії – постпам'яті, травматичного досвіду, генетичного коду, ідентичності, болю й страху.

Меморіальний потенціал травмованої пам'яті в романі С. Процюка «Десятий рядок» сформований базовими ідентитентами, що в межах твору виконують функцію деструктивів, характерних ХХ століттю, – культом Сталіна, ідеологічними настановами, дискурсом репресій, системою каральних і наглядових органів, табірним досвідом, розправою з інакодумцями, псевдопатріотизмом, протистоянням з іншими політичними й соціальними режимами, зокрема європейськими. Чинниками актуалізації концепту пам'яті в романі виступають викривлена історія, приховані факти політики сталінської диктатури, голодомор, геноцид, лінгвоцид, культурицид, розстріляне відродження цвіту української нації. Це події-каталізатори, що примушують вдатися до викривального механізму оповіді, щоб подолати процеси забуття, замовчування, приховування, витіснення, заперечення болісних травматичних подій як окремо взятого персонажа, так і нації загалом.

Концепт індивідуальної пам'яті Гната Іванчишина визначається сукупністю спогадів про минуле на засланні, репресії, фізичне й моральне приниження, тиск і контроль наглядових органів, страхом розправи з рідними. Каталізатором болю, страждання й ненависті для героя є політика Сталіна, асоційована зі смертю і небуттям: «Некрофіл-молотопоклонник і серполюб був твердо переконаний: нема людини – нема проблеми. Він правив свою чорну месу кілька десятиліть. Йому не був потрібний секс із трупами, адже будь-яка злучка, міркував про себе сухорукий Параноїк, це життя. Йому було потрібне лише єдине: нищити – всюди, завжди й з маніакальною впертістю – про яви живого» (Процюк, 2014: 39).

Гнату вдалося фізично вціліти, однак не вдалося уникнути приниження й тиску політичної системи. Попри його моральну стійкість, стоїцизм і витривалість герой усе ж набув довготривалої психотравми й пам'яті про своє травматичне минуле, визначальними ідентитентами якого є біль, приниження, страждання, знеособлення. Як зауважує О. Пухонська, «приниження особистості – це той метод, який мав спочатку зламати волю людини, перетворивши її на істоту з базовими інстинктами, а потім сформував з неї безвольний тип, потрібний тоталітарній владі» (Пухонська, 2018: 106). На щастя, Гнат Іванчишин

знайшов у собі ресурси протистояти тиску знеособлення, ретельно прагнучи приховати травмовану свідомість, уникаючи безпосередньої артикуляції свого болісного досвіду. Він обрав форму внутрішнього стоїцизму, заснованого на феномені мовчання.

Не проартикульований героєм досвід травми й болю перейшов у форму внутрішнього спротиву пам'яті про пережиті страждання. Гнат прагнув внутрішньої тиші, заспокоєння, вдаючись до замовчування як своєрідної форми захисту себе й своєї сім'ї від подальшої травматизації свідомості рідних, позаяк проартикульована травма й болісний досвід можуть спровокувати травматизацію наступних поколінь, уражених страхом повтору ситуацій і подій, що має здатність проявлятися на генетичному рівні. Як зауважує П. Рудяков, «мовчання може становити собою й специфічний стан свідомості, безпосередньо не пов'язаний ані з говорінням, ані зі слуханням» (Рудяков, 2008: 14), що дає змогу висувати про мовчання Гната Іванчишина, що це була спроба ревізії життєвого досвіду й намагання убезпечити від болісної травми пам'ять сина Максима й дружини. Ймовірно, замовчуючи травматичне минуле, Гнат прагнув приховати або витіснити пам'ять про травму, мінімізувати її вплив на психофізичне здоров'я сім'ї, обірвавши непроартикульований досвід як зв'язок із собою – свідком і учасником травматичних подій.

Непроартикульовані трагедії й досвід минулого виходили на-гора в просторі марень і сновидінь героя, маркуючись безнадією, марнотою, жертвовністю й неоціненним месіанством. Спогади про тортури, закатованих друзів, біль, страждання, репресії відзначалися мотивом скінченності й смертності, автодеструктивним механізмом, направленим на самого себе: «За що боровся твій дід, Максиме? <...> батько розповідав, як до діда ночами приходили такі ж, як він, немолоді лицарі-смертники, які не зламалися; вони довго розмовляли, їхні бесіди наповнювала стоїчна безнадія, вони тихо наспівували, *от вам свята, соборна Україна, для вас нема ні ласки, ні тепла* (письмівка автора. – А. Ч.), їхні голоси були відреченими й холодними» (Процюк, 2014: 136). Закритість, млявість, беземоційність, стишеність Гната як набуті психологічні властивості його особистості призвели до появи почуття відокремлення й самотності. Самотність і самозаглибленість, постійна настороженість і тривожність є базовими рисами вдачі й сина Гната, Марка, на якому з дитинства позначилося тавро сина ворога народу й неблагонадійного, наперед визначивши

долю наступних поколінь роду Іванчишиних: «Марко навіть не уявляв, що матиме сина, адже народження дітей у сім'ї політично неблагонадійних – ризикована справа. Їх чекала підозріливість, неможливість учитися там, де вони хотіли б, вічні комплекси у халіфаті серпа й молота» (Процюк, 2014: 27), – зауважує С. Процюк у романі.

У романі широко представлена парадигма радянської ідеології, витворюючи потужне тло травматизації людини, відчутно нігілістичної й антирадянської. Захоплення постаттю Сталіна, бездумне сповідування радянської ідеології, засвоєння культурів спорту, молодості, політзанять, сприймання хибних політичних лозунгів і настанов, обов'язковість дотримання дрібних суспільно-політичних ритуалів (аплодування, прослуховування гімнів, отримання партквитків, відвідування партійних зборів, публічне засудження політично неблагонадійних тощо) – обов'язкові атрибути радянської дійсності. Радянська ідеологія спонукала до вироблення особливого світовідчуття, псевдоцінностей, спалюваної свідомості й ідентичності, позбавленої національного відчуття. «Як бути врівноваженим, тату, коли всюди панує брехня? Маркові ровесники не задумуються над її змістом. Їхнє життя минає в кам'яному мішку, зітканому Марксом і марксенятами. І так буде ще багато століть. Як можна серйозно займатися йогою чи карате, коли в державі культ політзанять, аматорських хорів і повсюдне шельмування західних цінностей, мовляв, *у савецьких собствена гордасть?*» (письмівка автора. – А. Ч.) – висновує С. Процюк у романі (Процюк, 2014: 33). Брехня, пристосуванство, повсюдне відчуття контролю й тиску, філософія покори й уніфікованості, знеособлення індивіда провокували внутрішнє невдоволення й бунтарство Гната й Марка, розщеплюючи їхню свідомість, змушуючи прилаштуватися до вданого радянського квазіпатріотизму й слухняності, щоб фізично вціліти. Безумовно, ці аспекти поведінки й світовідчуття по-своєму деструктували героїв, виформовуючи особливий негативний простір пам'яті й страху.

Функцію відновлення справедливості й виголошення правдивих свідчень трагедій доби перебрав на себе наратор-споглядач, що виступає головним комунікатором між персонажами й подіями, прагнучи пролити світло на чинники психологічної організації героїв, у такий спосіб реалізуючи соціальний рівень проявлення концепту пам'яті в романі. Наратор сміливо розсекречує замовчані, приховувані, затемнені сторінки українських трагедій ХХ століття, оприявлюючи соціальний

рівень усвідомлення голодомору, геноциду, «розстріляного відродження», псевдоісторичності й квазіпатріотизму. Розсекречування, проговорювання, осмислення й прийняття голодомору, етноциду, репресій проти неблагонадійних, дисидентів і нігілістів спровокували появу постпам'яті в поколінь українців, лише опосередковано дотичних або взагалі безпосередньо не причетних до цих подій, що продовжує болісно травмувати націю. Як зауважує О. Пухонська, «постпам'ять як усвідомлення й знання *чужого* досвіду не виключає переживання його як *власної* (письмівка автора. – А. Ч.) травми» (Пухонська, 2018: 190), що актуалізує проблему оприявлення й обговорення трагічних сторінок української нації, водночас породжуючи страх і відповідальність за можливу подальшу травматизацію наступних поколінь, що можуть засвоїти травматичний досвід як власний, не маючи сил до подолання, пророблення, проговорення і, відповідно, витіснення його зі своєї свідомості як подоланої травми.

Небезпека втрапляння в залежність від постпам'яті полягає в емпатійній властивості нації близько сприймати події, свідками й учасниками яких є значна частина українства, чий досвід травми й пам'яті є передумовою до постпам'яті (М. Гірш), колективної пам'яті (М. Альбвак), «культурної пам'яті» (Я. Ассман), «генетичної пам'яті» (К.-Г. Юнг). Постпам'ять, на думку М. Гірш, «є зв'язком другого покоління із сильними, часто травматичними досвідами, які передували його народженню, але які, проте, були передані йому так глибоко, що, здавалося, являли собою спогади як такі» (Hirsch, 2008: 103). Відтак Максим, онук Гната-стоїка, як і переважна більшість українців посттоталітарної епохи, страждав від неповні усвідомлених і не пророблених покликів до співпереживання й відповідальності за страждання й біль предків, безпосередньо травмованих тиском і впливом тоталітарної системи. С. Процюк, актуалізуючи культурний рівень пам'яті у романі, що виступає несвідомим відголосом травматичних подій у житті попередніх поколінь, виявляючи генетичну властивість пам'яті передаватися наступним поколінням у спадок, зауважує: «Внуки цієї землі, враженої етноцидом, поволі забували свою мову, лише у нічних страхотях здригаючись від напливу *пам'яті крові* (письмівка наша. – А. Ч.), а вдень крамарюючи на тінях забутих предків» (Процюк, 2014: 215).

Висновки. Отже, концепт пам'яті в романі С. Процюка «Десятий рядок» засвідчений трагічним досвідом руйнівного впливу й тиску радянської ідеології, тоталітарних догм, псевдоцінностей

і категорій радянського періоду. У творі пам'ять представлена індивідуальним виміром, соціальним і культурним континуумом оприявлення травматичного минулого. Концепт пам'яті в романі С. Процюка «Десятий рядок» визначається категоріями травматичного досвіду, страху, болю, страждань, постпам'яттю. Індивідуальна пам'ять Гната й Марка Іванчишиних безпосередньо не проартикульована героями, лише художньо оприявлена через внутрішній психологічний простір світовідчуттів персонажів, натомість речником правдивих споминів і трагедій, що відповідають за формування концепту пам'яті, у творі виступає наратор, чесно й сміливо викриваючи трагічні й болісні сто-

рінки життя окремих доль і нації загалом. Вагому роль у художньому моделюванні концепту пам'яті в романі відіграє постпам'ять Марка й Максима як наслідок генетичного зв'язку з Гнатом, безпосереднім учасником і свідком трагічних подій. Постпам'ять доповнює простір пам'яті в романі, увиразнюючи мотиви самотності, страху повтору й несвідомої відповідальності за травми предків. Матеріал роману С. Процюка «Десятий рядок» може бути доповнений аналізом психологічних портретів героїв, психоаналітичними кодами до дешифрування твору, розвідками про особливості оніричного та часопросторового континууму твору, що має перспективу подальших студій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Нора П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3. С. 202–203.
2. Процюк С. Десятий рядок. Київ : Український пріоритет, 2014. 224 с.
3. Пухонська О. Літературний вимір пам'яті. Київ : Академвидав, 2018. 304 с.
4. Рудяков П. Феномен мовчання героя у творчості Іво Андрича. *Слово і Час*. 2008. № 5. С. 11–19.
5. Hirsch M. The Generation of Postmemory. *Poetics Today*. 2008. [Електронний ресурс]. URL: http://www.academia.edu/8973119/The_Generation_of_Postmemory.

REFERENCES

1. Nora P. Vsemirnoe torzhestvo pamyati. *Neprikosnovenny`j zasap*. [World Celebration of Remembrance]. *Emergency ration*. 2005. № 2–3. P. 202–203 [in Russian].
2. Protsiuk S. Desiatyi riadok. [The Tenth Row]. Kyiv : Ukrainian Priority. 2014. 224 p. [in Ukrainian].
3. Pukhonska O. Literaturnyi vymir pamiati. [Literary Dimension of Memory]. Kyiv : Academydav. 2018. 304 p.
4. Rudiakov P. Fenomen movchannia heroia u tvorchosti Ivo Andrycha. [The Phenomenon of Silence of the Hero in the Works of Ivo Andrych]. *Word and Time*. 2008. № 5. P. 11–19 [in Ukrainian].
5. Hirsh M. Pokolinnia postpamiati. [The Generation of Postmemory]. *Poetics Today*. 2008. http://www.academia.edu/8973119/The_Generation_of_Postmemory [in English].